

ROZDZIAŁ 5

CZY INTEGRACJA REGIONALNA MOŻE BYĆ PRZECIWWAGĄ DLA NEGATYWNYCH SKUTKÓW GLOBALIZACJI? PRZYKŁAD DOŚWIADCZEŃ ROLNICTWA W KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ

1. Globalizacja jako zjawisko ekonomiczne

Ostatnimi laty można zauważyć wzrost zainteresowania globalizacją, a więc procesami gospodarczymi zachodzącymi w skali globalnej. Pojawia się w związku z tym szereg problemów badawczych dotyczących roli państwa w procesach realnych, skutków globalizacji dla poszczególnych sektorów. Chodzi zwłaszcza o odpowiedź na tytułowe pytanie w kontekście doświadczeń rolnictwa UE. Jednocześnie jest to główny cel niniejszego artykułu. W warunkach globalizacji przepływów czynników wytwórczych sterowanie popytem oznacza ponadkrajowy transfer oszczędności w kierunku inwestycji regulujących podaż pieniądza o zmieniających się preferencjach dla jego płynności. W tych warunkach pojawia się popyt zewnętrzny a brak aktywności krajowej może być substytuowany aktywnością zagranicy. Makroekonomia zmienia przeto swój punkt widzenia ze względu na zakres optymalizacji funkcji handlu zagranicznego. Podnoszenie przeciętnej aktywności wykorzystania zasobów odnosi się już do skali kontynentalnej, bądź światowej, a nie krajowej. Klasyczne keynesowskie podejście w teorii ekonomii wymaga więc zmodyfikowania. W warunkach globalizacji wzrasta znaczenie mobilności kapitału¹ co powoduje, iż przewagi we względnych kosztach wytwarzania i oparta o nie specjalizacja tracą sens podobnie jak podział na produkcję krajową i zagraniczną². Z drugiej jednak strony zwiększają się w skali globalnej dysproporcje we wzroście gospodarczym. W wyniku malejącej konkurencyjności i ograniczonego popytu w gospodarkach krajowych zwiększają się deficyty w bilansach handlowych i płatniczych. Aprecjacja walut krajowych prowadzić może w dalszej kolejności do niewydolności płatniczej państw, co ujawnia się narastającym ujemnym saldem obrotów bieżących. Sytuacja zmienia się jednak o tyle, iż w przeciwieństwie do gospodarek narodowych, krajowe oszczędności przestają być wyłączną podstawą do inwestowania. W tej sytuacji zmniejsza się oddziaływanie państwa na popyt globalny i jego oddziaływanie na aktywność gospodarczą kraju, a przez to na zdolność konkurencyjną gospodarki. Wzrost aktywności gospodarczej nie musi więc oznaczać wzrostu dochodów obywateli, gdyż proces przepływu majątku, czynników wytwórczych, a zwłaszcza kapitału, do podmiotów zagranicznych poprzez prywatyzację majątku krajowego i transfer nadwyżek także w wyniku stosowania cen transferowych i związanej z tym tzw. optymalizacją podatkową³, wyraża się zmianą relacji wytwarzania produktu narodowego brutto (PNB), wobec produktu krajowego (PKB). W konsekwencji następuje transfer

¹ A. Woś, Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa, IERiGŻ, Warszawa 2001, s.23-25.

² Wł. Szymański, Globalizacja; Wyzwania i zagrożenia, Difin, Warszawa 2001, s.81-87

³ Szacuje się, że w krajach oferujących korzystne systemy podatkowe zostało ulokowanych ok.5 bilionów \$, co wiąże się ze stratami krajowych dochodów budżetowych, A. Michalski, Business na Bahamach, „Rzeczpospolita”, 1999/301

dochodów zagranicę, a gospodarka narodowa w coraz większym stopniu staje się kapitalizmem zależnym i buforem dla procesów wzrostu w krajach o wyższym poziomie rozwoju. Można powiedzieć, iż pomyślność obywateli danego kraju w coraz większym stopniu staje się zależna od ich udziału w zaspokajaniu globalnego popytu na produkty i usługi, co wynika z rosnącego udziału zewnętrznej własności (inwestorów zagranicznych) w wykorzystywaniu krajowych czynników wytwórczych w warunkach wzrostu konkurencyjności alokacji ich kapitału i produkcji. W procesie gospodarowania pojawiają nowe elementy jakościowe⁴:

- globalizacja procesów wytwarzania i konsumpcji zmienia optykę oceny rzadkości bilansowej czynników wytwórczych, która przecież determinuje procesy alokacji nakładów i oceny tego co efektywne i nieefektywne.
- w wyniku zmian skali i zakresu przepływu czynników wytwórczych zmieniają się globalne zasoby a przez to wybory alokacyjne w zakresie tego co produkować, jak, ile i dla kogo. Dochody krajowe przestają być głównym punktem odniesienia dla tych decyzji, a państwo musi rywalizować w pozyskiwaniu podatników na rynku globalnym.
- na poziomie mikroekonomicznym występuje decentralizacja uprawnień i odpowiedzialności w pogoni za przedsiębiorczością, która przejmuje wymiar coraz bardziej operacyjny. Rośnie znaczenie kreacji kapitału intelektualnego, warunkującego innowacyjność przedsiębiorstw.
- procesy rynkowe stają się coraz bardziej spersonifikowane, ze względu na zastępowanie
- rynkowego automatyzmu dostosowań nakładów i produkcji do informacji cenowych wymogami elastyczności, innowacyjności, konkurencyjności o przyszłość w dążeniu do zysku.
- wzrost mobilności kapitału, co podważa znaczenie przewag absolutnych i względnych kosztów wytwarzania i specjalizacji;
- zwiększenie mobilności czynnika pracy; dysproporcji w alokacji zatrudnienia;
- większe prawdopodobieństwo wystąpienia kryzysów finansowych nie związanych z cyklicznością wahań koniunkturalnych

Wśród ekonomistów panuje na ogół zgodność, co do tego, iż globalizacja nie jest grą o sumie zerowej. Efekty kreowane przez procesy globalne powodują ogólny wzrost bogactwa w skali całego świata. Obserwując rozwój gospodarczy świata w ostatniej dekadzie można sądzić, iż jest to wzrost głęboko niezrównoważony. W proces ten wpisana jest wewnętrzna sprzeczność między dążeniem do efektywności, a kosztami społecznymi tego dążenia. W rachunku ekonomicznym prowadzonym przez podmioty, koszty te nie są uwzględnione (koszty bezrobocia, zanieczyszczenie środowiska)⁵. Można nawet wysunąć hipotezę, że wzrastają one w tempie zbliżonym do rozwoju procesów globalnych, akumulując potencjalne konflikty społeczne. Dominacja bowiem celów ekonomicznych, często krótkookresowych prowadzi do nieefektywnej alokacji zasobów produkcyjnych, jak również wyceny środków produkcji w efekcie znacznej ich mobilności. Ponadto maksymalizacja efektów ekonomicznych w skali globalnej powoduje brak społecznej adekwatności i wynaturzenia rynku (oligopolizacja). W konsekwencji wzrastają różnice majątkowe i dochodowe pomiędzy regionami na świecie, pomimo zwiększenia się przeciętnego poziomu dobrobytu.

Trudno jest także w dłuższym horyzoncie czasowym lansować jako jednie słuszną zasadę liberalizacji życia gospodarczego i związaną z tym ideologię rynkową tzw. fundamentalizm rynkowy⁶. Stąd forsowanie wizji nieskrępowanego działania mechanizmu

⁴ Wł. Szymański Wł., Globalizacja; Wyzwania...op.cit., s.81-87

⁵ Z.Sadowski, Eseje o gospodarce, Wyd. PTE, Warszawa 2000r., s.39

⁶ Wł. Szymański, Interesy i sprzeczności globalizacji. Wprowadzenie do ekonomii ery globalizacji, Wyd. Difin, Warszawa 2004

rynkowego jako elementu wzrostu konkurencyjności, czy dobrobytu społecznego jest hipokryzją. Można w tym miejscu zastanowić się czy ta swoista metafizyka rynku nie jest „zasłoną dymną” dla procesów tworzenia kapitalizmu zależnego. Stąd rynek i globalizacja mają także wymiar ideologiczny. Przykłady rozwoju gospodarczego krajów rozwiniętych USA, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Japonii potwierdzają, że aby osiągać korzyści ekonomiczne z globalizacji należy najpierw doprowadzić do harmonijnego rozwoju rynku wewnętrznego, co w dalszej kolejności staje się przesłanką wzrostu zysków na rynkach zewnętrznych.

2. Rolnictwo a procesy globalizacji

Istnieją obszary gdzie mechanizm rynkowy szczególnie sobie nie radzi. Wymagane jest uzupełnienie o mechanizm budżetowy. Takim przykładem może być rolnictwo, czy szerzej sektor rolno-żywnościowy. Globalizacja przyspiesza sekularny trend tanienia produktów rolnych. Stąd ma miejsce nieustanne obniżenie poziomu tzw. cen światowych, wyznaczonych przez największych producentów światowych o niskich kosztach wytwarzania. W konsekwencji zwiększa się presja na wzrost konkurencyjności w rolnictwie, a w warunkach ograniczonych możliwości dostosowań rolników po stronie kosztów (bariera wynikająca z wysokiego udziału kosztów stałych) i wolumenu produkcji (bariera popytu). Wpływa to negatywnie na dochody rolnicze. Jednocześnie wypada zauważyć, iż wzrost wydajności czynników wytwórczych zaangażowanych w rolnictwie, wdrażanie postępu, nie rozwiązało problemów dochodowych rolnictwa w krajach rozwiniętych,⁷ a dodatkowo ujawniło zagrożenia związane z bezpieczeństwem żywnościowym. Jednocześnie z uwagi na to, iż produkcja w rolnictwie oparta jest głównie na nie mobilnych zasobach tj. ziemi i w znacznej części pracy nie znajduje tu zastosowania teoria wyrównywania się krańcowych wynagrodzeń z czynników wytwórczych. W konsekwencji wspomniany sektor może trwale pozostawać na obrzeżach rozwoju gospodarczego. Powyższe rozumowanie może potwierdzać hipotezę, że rynki są ułomne (w sensie istnienia zawodności rynku), a to pociąga za sobą określone straty rolników ze względu na ich słabszą pozycję w procesach rynkowych.⁸ Rozwiązanie tej kwestii nie można więc pozostawić samemu mechanizmowi rynkowemu, gdyż rodzi on zagrożenia i marginalizuje sektor rolny⁹, o ile nie jest poddany regulacji i nie posiada rozbudowanej infrastruktury instytucjonalnej. Jest to zjawisko uniwersalne, determinowane makroekonomią czynnika ziemi i jej skutkami dla podmiotów gospodarczych.¹⁰ Ponadto wypada zauważyć, że globalizacja zwiększa owe ułomności rynku głównie w zakresie wzrostu ograniczeń co do doskonałej konkurencji. W konsekwencji jednostronne łagodzenie skutków mechanizmu rynkowego dla podmiotów aktywnie uczestniczących w tych procesach (poprzez koncentrację struktur rynkowych: monopolizację i oligopolizację) sprawia, że rośnie nacisk na interwencję państwa ze strony grup wyłączonych z dobrodziejstw tych zjawisk i w ten sposób deprecjonowanych, m.in. rolników¹¹ (rys 1). W samym sektorze rolno-żywnościowym istnieje znaczne zróżnicowanie pod względem koncentracji. Największe występuje w przetwórstwie

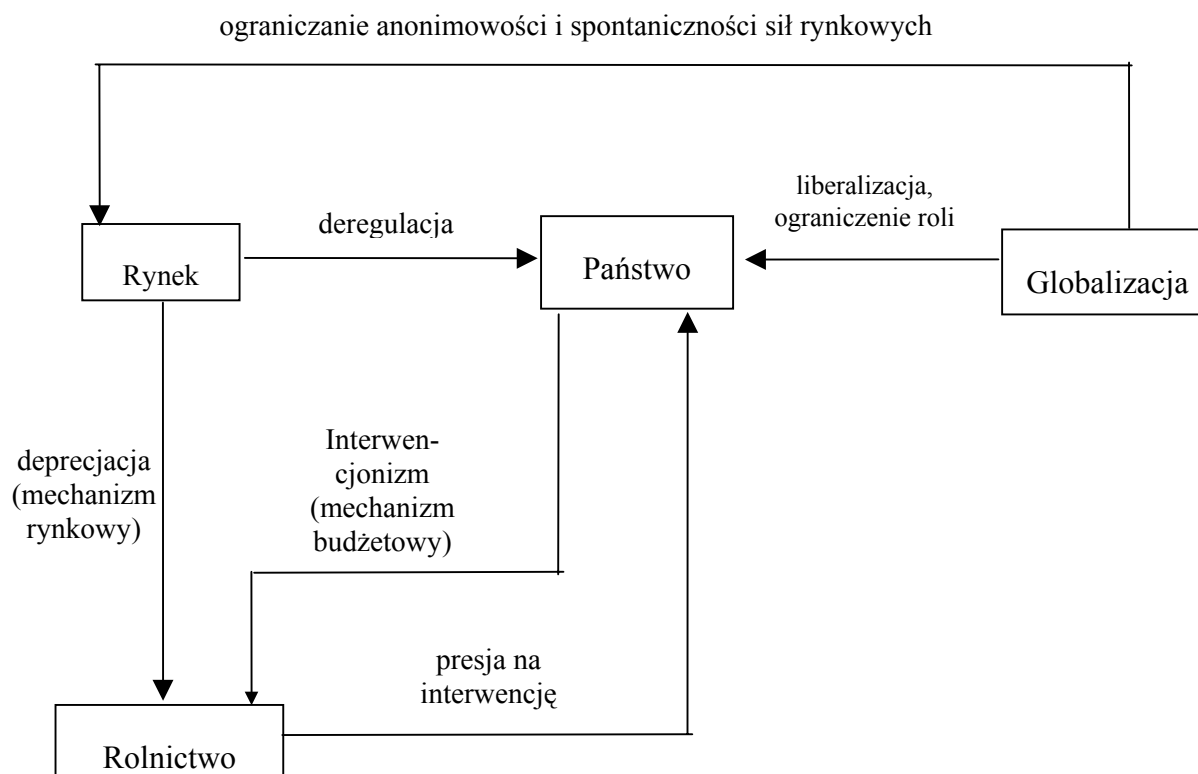
⁷ A. Woś, W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa, IERiGŻ, Warszawa 2004r.

⁸ Por. A. Czyżewski, A. Grzelak Implikacje teoretyczne procesu globalizacji [w] Ekonomiczne i społeczne aspekty globalizacji, Materiały i Prace SGH, tom XC, Warszawa 2004, s.27.

⁹ Por. A. Woś Rolnictwo polskie 1945-2000. Porównawcza analiza systemowa, IERiGŻ, Warszawa 2000, s.64.

¹⁰ Por. A. Czyżewski, Henisz A. Ziemia i jej renty w procesie gospodarowania [w] “Management”, Technical University Press Zielona Góra 2000, s.245.

¹¹ A. Czyżewski, Makroekonomiczne determinanty polityki gospodarczej w sektorze rolno-żywnościowym w Polsce w okresie transformacji, „Roczniki Naukowe SERiA”, tom III, Zeszyt 2, Białystok 2001

Rys. 1. Mechanizm zależności pomiędzy globalizacją, państwem i rolnictwem
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie A. Czyżewski, Protekcjonizm w polityce rolnej Stanów Zjednoczonych i państw Unii Europejskiej wobec procesów globalizacji i integracji. Wnioski dla Polski, „Roczniki Naukowe SERiA”, Tom IV, Zeszyt 1, Bydgoszcz 2002

żywności, handlu oraz w sferze zaopatrzenia,¹² podczas gdy w rolnictwie indywidualnym sytuacja zbliżona jest do modelu doskonałej konkurencji, gdzie „występuje wielu producentów nie mających wpływu na popyt globalny i ceny”. W konsekwencji dochody wytworzone w tym sektorze są relatywnie niższe od udziału w ich tworzeniu, gdyby rozpatrywać ogólną wartość dodaną jaka powstała na drodze od surowca do produktu finalnego. Mechanizm rynkowy dokonuje więc redystrybucji wartości dodanej deprecjonując, jak ustaliliśmy, trwale rolnictwo. Jednocześnie liberalizacja wymiany handlowej prowadzić może do ograniczania popytu na produkty rolne z uwagi na niższą ich konkurencyjność na rynku światowym. Zjawiska te wyzwalają presję ze strony środowisk rolniczych na zwiększenie udziału rolnictwa w podziale PKB, pełniejszą integrację z otoczeniem m.in. poprzez rozwój instytucjonalny, co sprowadza się do działań państw w zakresie neutralizowania pogłębiających się dysparytetów (strukturalnych, dochodowych, cywilizacyjnych). To z kolei jest utrudnione z uwagi na osłabianie roli państwa w gospodarce w wyniku procesów globalizacji. Jedną z możliwości przeciwdziałania tym negatywnym zjawiskom, może być integracja krajów w danym regionie np. UE. Można w tym miejscu stwierdzić, że tworzenie się Wspólnego Rynku Rolnego w ramach UE jest egzemplifikacją procesów globalizacji w skali kontynentu. Integracja w ramach UE pozwala na zwiększenie

¹² W branżach takich jak: spirytusowa, piwowarska, koncentraty spożywcze, olejarska, tytoniowa, soków i napojów owocowo-warzywnych, jogurty, chipsy, frytki, makarony, 4-5 największych firm kontroluje ponad 2/3 rynku krajowego, R. Urban (red.), Polski przemysł spożywczy. Analiza Makroekonomiczna, Wyd. PIK, Warszawa 2000

mobilności czynników wytwórczych w ramach ugrupowania i w konsekwencji wzrost zysków, a jednocześnie poszerza zakres ekspansji. W wyniku tego procesu, poprzez realizację Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), następuje internalizacja efektów zewnętrznych związanych np. z handlem zagranicznym, co wzmacnia także pozycję konkurencyjną na rynku światowym krajów uczestniczących w integracji.

Na rynku światowym główne sprzeczności w zakresie rozwoju rolnictwa, dostępu do rynków krajów trzecich, liberalizacji, zachodzą pomiędzy USA a Unią Europejską oraz pomiędzy krajami rozwiniętymi, a krajami rozwijającymi się. Jak dotąd rolnictwo USA jest bardziej konkurencyjne niż europejskie, zarówno pod względem cenowym (niższe ceny produktów rolnych z uwagi na mniejsze koszty produkcji), jak i wydajności. W krajach UE transfer i retransfer nadwyżki wyprodukowanej w rolnictwie, która przepłynęła do jego otoczenia, byłby niemożliwy w warunkach cen światowych, co istotnie ograniczyłoby procesy restrukturyzacji tego sektora. Dlatego ma miejsce rozbudowany interwencjonizm skutecznie przeciwdziałający negatywnym skutkom globalizacji. Pozwala to na wzrost dochodów producentów rolnych. Trudno jest w tym miejscu jednoznacznie ocenić, czy integracja regionalna np. w ramach UE jest etapem początkowym globalizacji, czy nastąpi wzrost konkurencyjności pomiędzy różnymi ugrupowaniami integracyjnymi na świecie. W obydwu tych scenariuszach integracja stanowi element zabezpieczający kraje, sektory np. rolne przed konkurencją globalną.

3. Dochody rolnictwa w UE

System redystrybucji dochodów ma w UE bogate instrumentarium oraz swą wewnętrzną logikę. Pierwotnie miały miejsce dostosowania obrotów z zagranicą chroniące rynek krajowy przed niszczącą konkurencją z zewnątrz. Dopiero w ślad za tym postępowały działania uruchamiające dostosowania cenowe, a w ostatniej kolejności podażowe, co miało miejsce w protekcjonizmie europejskim. Uniwersalna także jest tendencja zastępowania regulacji cenowych oddziaływaniem podażowym za pomocą przepływów bezpośrednich dopłat z pominięciem rynku¹³.

Badania dowodzą, iż dotowanie rolnictwa jest konieczne w celu uzyskania zrównoważonego rozwoju w stosunku do pozarolniczych działów gospodarki w warunkach samowystarczalności żywnościowej. Unia Europejska stosując interwencjonizm na rynku produktów rolnych w latach 1992-2002 osiągnęła względnie zrównoważony i stabilny rozwój gospodarczy wyrażony we wzroście PKB (por. tab.1). Jednocześnie w latach 1990-2002 odnotowano umiarkowaną tendencję wzrostową w zakresie realnych dochodów rolniczych w UE (rys.2). Nastąpiło to w warunkach szybkiego wzrostu wielkości salda (dodatniego) dopłat i podatków oraz ochrony rynku wewnętrznego przed konkurencją zewnętrzną. Był on szczególnie wysoki w latach 1992-1995, a więc w okresie wdrażania reform R. MacSharrego. Gospodarstwa rolne w UE osiągają dochody w coraz większej mierze dzięki bezpośredniemu wsparciu z budżetu unijnego, co pozwala elastyczniej korygować politykę dochodową. O ile w 1990r. udział dodatniego salda dopłat bieżących i podatków w dochodzie rolniczym wynosił ok.1,6%, to w 1996r. było to 46%, a w 2002r. 56,3%. Polegało to na zastępowaniu wsparcia

Tabela 1

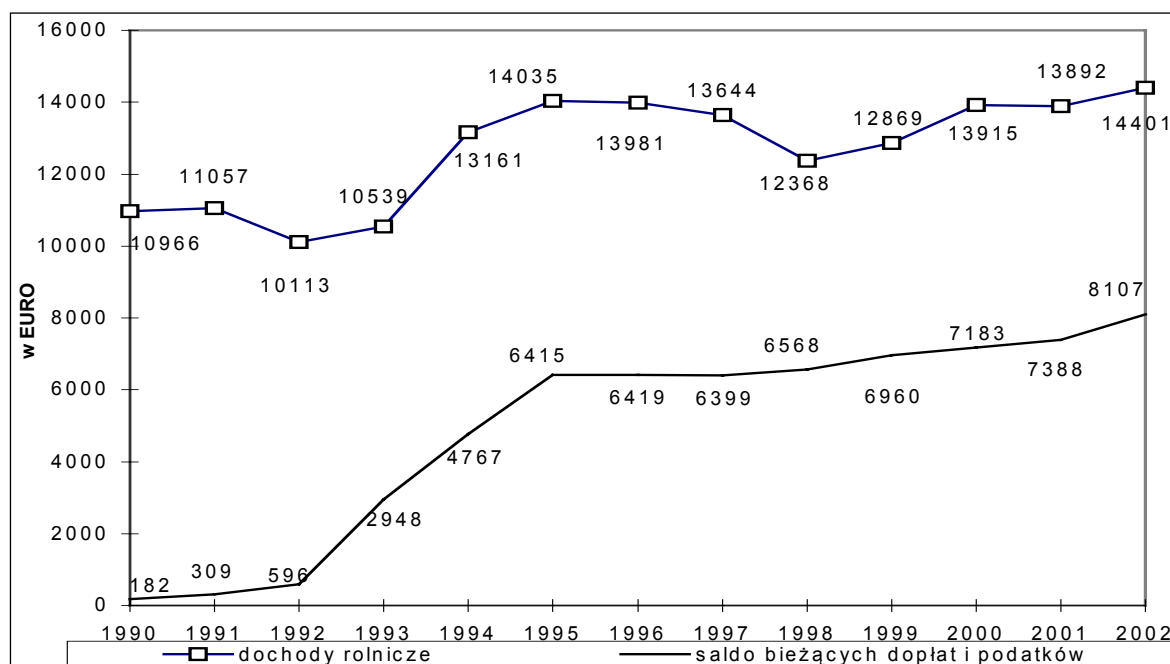
¹³ A.Czyżewski, Protekcjonizm w polityce rolnej Stanów Zjednoczonych i państw Unii Europejskiej wobec procesów globalizacji i integracji. Wnioski dla Polski, „Roczniki Naukowe SERiA”, Tom IV, Zeszyt 1, Bydgoszcz 2002

Dynamika ważniejszych wskaźników makroekonomicznych warunkujących Wspólną Politykę Rolną w UE (dla 15 krajów UE) w latach 1993-2002 (rok poprzedni = 100) [%]

Wskaźniki	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
PKB	100,3	104,8	104,1	105,3	105,3	104,7	105,0	106,3	100,3	102,4
Bezrobocie	102,9	103,7	96,4	100,9	98,2	93,4	91,9	90,1	89,5	105,6
Realna długookresowa stopa procentowa,	76,2	129,2	101,1	89,8	89,0	68,5	112,9	115,4	67,1	92,6
Inflacja	85,0	82,3	100,0	85,7	70,8	76,5	92,3	158,3	115,8	95,4
Warunki Terms of Trade	99,9	100,0	100,4	100,0	100,0	101,0	99,7	98,0	100,5	100,5
Kurs walutowy ecu,euro/\$ (wartość euro w USD)	90,4	101,4	110,1	97,0	89,3	98,8	95,2	86,6	96,9	105,5
Parytet dochodów rolniczych w porównaniu do dochodów pozaroln.	100,3	109,6	106,3	103,6	100,3	97,0	99,6	104,4	106,5	95,7
Nożyce cen*	100,0	91,2	103,2	101,8	97,9	98,4	94,0	99,2	102,6	97,6

*Relacja pomiędzy wskaźnikiem cen produktów rolnych sprzedawanych przez rolników do wskaźnika cen środków do produkcji rolniczej

Źródło: A. Czyżewski, A.Poczta, Wawrzyniak Ł., Interesy europejskiego rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej, „Ekonomista”, 2006/2 (w druku)

Rys. 2. Kształtowanie się dochodów oraz salda subsydiów i podatków dla przeciętnego gospodarstwa rolnego w UE w latach 1990-2002 (wielkości realne, zdeflowane wskaźnikiem CPI w odniesieniu do 1990r.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników FADN prezentowanych na stronach internetowych <http://europa.eu.int/comm/agriculture/rca/dwh>

cenowego, bezpośrednim podtrzymywaniem dochodów poprzez dopłaty bezpośrednie rekompensujące skutki obniżenia cen produktów rolnych. W ten sposób zwiększyła się rola retransferu dochodów dla rolnictwa w UE na linii podatnik-rolnik via budżet, podczas gdy

spadło znaczenie kanału konsument-rolnik¹⁴. Nastąpiło w ten sposób zbliżenie cen produktów rolnych w UE do poziomu cen rynku światowego. Z drugiej natomiast strony dochody uzależnione zostały wydatnie od dopłat bezpośrednich. Analiza dwuwymiarowej regresji liniowej wskazuje na wysoką zależność w opisie zmienności dochodów rodziny rolniczej przez zmienność salda dopłat i podatków. Zjawisko to miało miejsce w odniesieniu zarówno do dochodów przypadających na przeciętne gospodarstwa, jak i na pracującego członka rodziny. Poprawiony współczynnik determinacji (R^2) w okresie lat 90-tych wyniósł, dla wymienionych powyżej kategorii, odpowiednio 0,81 i 0,87, co potwierdza silne uzależnienie dochodów rolniczych od wspomagania budżetowego dochodów. Zastanówmy się wobec powyższego jak zmieniła się charakterystyka ekonomiczna w tym okresie gospodarstw rolnych w UE, w tym jakie determinanty endogeniczne kształtowały dochody (tab.2)? W latach 1990-2001 odnotowano przeciętnie stały wzrost wartości produkcji rolniczej ogółem na 1 gospodarstwo, aczkolwiek w przeliczeniu na 1 ha odnotowano spadek, co wynika z jednej strony ze wzrostu wielkości gospodarstwa (przeciętnie o 40% w badanym okresie), z drugiej obniżenia cen produktów rolnych i wprowadzeniu instrumentów ograniczających jej wzrost (tab.1)¹⁵. Wartość zużycia pośredniego z kolei wzrosła na 1 gospodarstwo i spadła nieznacznie na 1 ha. Jednocześnie nieco wzrosła intensywność produkcji rolniczej (relacja zużycia pośredniego do produkcji ogółem wzrosła z 49% w 1990r. do 55% w 2001r.) pomimo, zakładanej w reformie Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) jej ekstensyfikacji.¹⁶ Należy jednakże zwrócić uwagę na to, że wskaźnik nożyc cen kształtował się w analizowanym okresie niekorzystnie dla producentów rolnych¹⁷.

Na szczególną uwagę zasługuje jednak ok. 18-krotny wzrost dopłat do dochodów na 1 statystyczne gospodarstwo w latach 1990-2001, przy czym większość tego wzrostu (80%) przypada na okres 1990-1996, a więc w okresie realizacji reform WPR R.MacSharrego. Związane to było ze zmianą instrumentarium WPR w kierunku zwiększenia roli dopłat bezpośrednich¹⁸. W tym kontekście realny wzrost dochodów rolniczych był w latach 1990-2001 niewielki (ok. 31% na 1 gospodarstwo), podczas gdy w przeliczeniu na 1 ha względnie podobny. Warto zauważyć, iż szczególnie wysoki wzrost dochodów miał miejsce w początkowym okresie analiz (1990-1995), a w kolejnych latach tendencja w tym zakresie nie była tak jednoznaczna, aczkolwiek od 1998r. odnotowano wzrost. Jednocześnie wśród subsydiów bezpośrednio wspierających dochody rolnicze dominowały w coraz większym

¹⁴ A. Czyżewski, Protekcjonizm w polityce rolnej Stanów Zjednoczonych i państw Unii Europejskiej wobec procesów globalizacji i integracji. Wnioski dla Polski, „Roczniki Naukowe SERiA”, Tom IV, Zeszyt 1, Bydgoszcz 2002

¹⁵ Dotyczy to głównie limitów produkcyjnych, programu wyłączeń gruntów z produkcji rolnej, limitów produkcyjnych, programów rolno-środowiskowych związanych z ekstensyfikacją produkcji rolniczej, zalesieniami, utrzymaniem krajobrazu obszarów wiejskich

¹⁶ Z. Floriańczyk, Wpływ reformy Wspólnej Polityki Rolnej lat dziewięćdziesiątych na dochody rolnicze gospodarstw towarowych w Unii Europejskiej, IERiGŻ, Komunikaty-Raporty-Ekspertyzy 473, Warszawa 2002, s.71

¹⁷ W latach 1992-2002 wskaźnik nożyc cen pogorszył się w rolnictwie UE łącznie o 21,2%, por. A. Czyżewski, Ł. Wawrzyniak, Polityka rolna Unii Europejskiej po reformie R.MacSharrego w warunkach różnych opcji polityki gospodarczej, „Problemy rolnictwa światowego”, Tom XI, SGGW, 2004, s.267

¹⁸ Pewien wpływ na to zjawisko miało także poszerzenie UE w 1995r. o nowe kraje, które charakteryzują się trudnymi warunkami dla rolnictwa i stąd absorbują dodatkowe środki z budżetu unijnego. Subsydia w przeliczeniu na gospodarstwo i 1 ha są w tych krajach wyższe niż przeciętnie dla UE

Tabela 2

Wybrane kategorie ekonomiczne dla przeciętnego gospodarstwa w UE (w EURO) w 1990, 1996 i 2001r.*

Wyszczególnienie	1990	1996	2001	2001/1990
Wartość produkcji na 1ha	1870,1	1570,6	1569,5	0,84
Wartość zużycia pośredniego na 1ha	917,7	840,8	874,2	0,95
Dopłaty bezpośrednie (subsytia) ogółem	502	7918	8968,7	17,9
Wartość dodana brutto	22235,0	28632,7	30743,9	1,4
Amortyzacja	5328,0	6501,5	7159,2	1,3
Wartość dodana netto	16907,0	22131,2	23584,7	1,4
Koszt czynników zewnętrznych.	5340,3	7049,2	8265,8	1,5
Dochód z gospodarstwa rolnego z wyłączeniem subsydiów	10906,4	7723,1	6696,1	0,6
Liczba pracujących w gospodarstwie w pełnym wymiarze czasu	1,53	1,53	1,45	0,95
Dochód z gospodarstwa na 1 pracującego	7600,0	9864,8	10595,0	1,4
ESU**	20,4	27	33,5	1,6
Powierzchnia użytków rolnych (w ha)	23,1	30	32,6	1,4
w tym powierzchnia dzierżaw (w ha)	10	14,9	16,6	1,7
Wartość aktywów ogółem gospodarstwa rolnego	162980,0	218594	258098,1	1,6
Inwestycje ogółem w gospodarstwie	5053,0	6531,2	7007,8	1,4
Wartość netto majątku gospodarstwa***	138970,3	188903,9	221369,2	1,6

*w celu wyeliminowania wpływu wahań sezonowych parametry z 1990r. przedstawiono jako średnia z lat 1989-1991, analogicznie dla 1996r. i 2001r.

**wielkość ekonomiczna gospodarstwa, obliczona na podstawie średniej z trzech lat SGM (Standard Gross Margin- Standardowa Nadwyżka Bezpośrednia tj. różnica między wartością produkcji z danej działalności rolniczej a kosztami bezpośrednimi poniesionymi na jej wytworzenie, por. I. Augustyńska-Grzymek i in., Metodyka liczenia nadwyżki bezpośredniej i zasady typologii gospodarstw rolniczych, FAPA, Warszawa 2000). 1 ESU= 1200 EURO

***różnica pomiędzy wartością aktywów a zadłużeniem gospodarstwa

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników FADN prezentowanych na stronach internetowych <http://europa.eu.int/comm/agriculture/rice/dwh>

zakresie płatności kompensacyjne (dotyczą one zbóż, roślin oleistych i wysokobiałkowych), stanowiąc pod koniec lat 90-tych średnio ok.45% tych dopłat. Uwagę zwraca także nieco szybszy wzrost dochodów rolniczych na pracującego w gospodarstwie rolnym w porównaniu ze zmianami dochodów, co jest pozytywnym skutkiem prowadzonych reform i świadczy o wzroście wydajności pracy. Wynika to m.in. z programu wcześniejszych emerytur, zwiększenia zakresu programu pomocy dla młodych rolników, jak również z narzędzi WPR pośrednio oddziałujących na dochody rolnicze (programy rozwoju obszarów wiejskich, rozwoju przetwórstwa i związku producentów rolnych)¹⁹. Ponadto odnotowano wyższy wzrost wartości dodanej brutto wypracowanej w przeciętnym gospodarstwie rolnym niż

¹⁹ Z. Floriańczyk, Rola subsydiów w kształtowaniu dochodu gospodarstw rolniczych w UE w latach 1980-1998, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, 2000/2-3, s.23-27

dochodów rolniczych. Oznaczać to może, iż reformy WPR przyczyniły się do tego, że gospodarstwa rolne w UE w relatywnie większym zakresie dzieliły się efektami swoich działań z otoczeniem. Z drugiej natomiast strony prowadziło to do obniżenia efektywności mikroekonomicznej gospodarstw w sensie kreacji dochodów rolniczych (z jednostki: produkcji globalnej, wartości zużycia pośredniego, czy areалу gruntów), aczkolwiek wzrosła wydajność pracy. Warto w tym miejscu dodać, że rolnictwo, także w UE, traci na znaczeniu jako źródło utrzymania gospodarstw domowych na obszarach wiejskich²⁰, dlatego dywersyfikacja dochodów rolniczych pozwala dodatkowo na przeciwdziałanie negatywnym następstwom reform WPR (głównie chodzi o obniżkę cen produktów rolnych).

Wzrost dochodów rolniczych w latach 90-tych wiązał się także ze znacznym wzrostem kosztów wykorzystania zewnętrznych czynników wytwórczych. 50% ich zwiększenie wskazuje na wzrost intensywności powiązań gospodarstw rolnych w UE z otoczeniem rynkowym, aczkolwiek z drugiej strony obciążało to dochody. Odnotowano także przyrost aktywów wykorzystywanych w gospodarstwach oraz identyczną tendencję w przypadku majątku netto. Oznacza to, że w badanym okresie wzrost zadłużenia był podobny w swojej dynamice co zmiany w majątku gospodarstwa i świadczy o względnie zrównoważonej strategii finansowej realizowanej przez gospodarstwa rolne, jak również o poprawie technik produkcyjnych w rolnictwie w konsekwencji zwiększenia technicznego uzbrojenia pracy. Wynika z tego, że gospodarstwa intensyfikowały swoje kontakty z otoczeniem rynkowym. Jednym z elementów tego zjawiska był wzrost wartości kapitałów zaangażowanych w przeciętnym gospodarstwie. Istnieją poglądy, że skutkiem tego były płatności bezpośrednie kapitalizujące się w wartości majątku²¹. Można w tym miejscu poczynić uwagę, iż wzrost majątku gospodarstwa prowadzi na ogół do zwiększenia kosztów stałych, co z kolei może wpływać na mniejszą elastyczność aparatu wytwórczego. Jednocześnie odnotowano wysoki wzrost poziomu inwestycji brutto, wyższy niż w przypadku zmian poziomu amortyzacji. Świadczyć to może o zwiększeniu reprodukcji majątku rozumianej jako relacja amortyzacja do inwestycji brutto, aczkolwiek wciąż nie była to reprodukcja rozszerzona w statystycznym gospodarstwie rolnym w UE. Może to wskazywać na ograniczone możliwości rozwojowe i niewysoką akumulację w gospodarstwach rolnych w kontekście powiększania potencjałów produkcyjnych. Z drugiej natomiast strony wynika z tego, że gospodarstwa rolne w UE dysponują już znacznym majątkiem produkcyjnym.

Powyższe dane skłaniają także do konkluzji, że sam wzrost dopłat bezpośrednich mógłby być niewystarczający dla zwiększenia dochodów rolniczych w badanym okresie. Konieczne stały się zmiany w zasobach produkcyjnych. Dlatego wzrósł zarówno areal użytkowanych gruntów, głównie na skutek zwiększonej roli dzierżaw, wzrosła także wielkość ekonomiczna gospodarstwa (wyrażona w ESU tj. European Size Unit), wykorzystanie zewnętrznych czynników wytwórczych, przy zmniejszeniu wykorzystania czynnika pracy. Gdyby wyłączyć dopłaty bezpośrednio to okazałoby się, że dochody rolnicze pomimo tych zmian obniżyły się o 40%²². Jednakże wzrost dochodów rolniczych w badanym okresie świadczyć może o kompleksowym charakterze WPR. Z jednej strony ma miejsce obniżenie cen produktów rolnych do światowych i tym samym zapobieganie wzrostowi nadwyżek żywności, z drugiej korekta rynkowego podziału wykreowanej w gospodarce nadwyżki²³, co

²⁰ J. Zegar, Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej), IERiGŻ, Warszawa 2004r.

²¹ D. Harvey, Opcje strategiczne dla polskiego rolnictwa z perspektywy Zjednoczonego Królestwa, [w:] E.Majewski, G. Dalton (red.), Strategiczne opcje dla polskiego sektora agrobiznesu w świetle analiz ekonomicznych, FAPA, SGGW, Warszawa 2000, s.94

²² A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań 2004, s.223

²³ A. Henisz, Kształtowanie dochodów rolniczych w świetle zmian Wspólnej Polityki Rolnej UE z uwzględnieniem typów gospodarstw, „Management”, 2002, Vol 6, No 2, s.231, 233

skutecznie neutralizowało negatywne skutki globalizacji. W przypadku gospodarstw unijnych objętych systemem FADN (tj. Farm Accountancy Data Network) można szacować, że przeciętnie w latach 1990-2001 jeden dodatkowy EURO przeznaczony na dopłaty bezpośrednio wspomagające dochody przyczyniał się do wzrostu dochodów o 0,48 EURO, pomimo obniżenia cen produktów rolniczych, co skutkowało wzrostem dochodów oraz stymulowało zmiany w zakresie wykorzystania zasobów produkcyjnych (zmniejszenie wykorzystania czynnika pracy, przy jednoczesnym „przepływie” ziemi do gospodarstw silniejszych ekonomicznie). Wskazywać to może na wystąpienie efektów mnożnikowych.

Najwyższy poziom dochodów rolniczych na jedno gospodarstwo występował tradycyjnie w krajach o wysokim poziomie rozwoju rolnictwa tj. Belgii, Holandii, Francji, Luxemburgu. Zmiany w dochodach rolniczych wykazywały znaczne zróżnicowanie pomiędzy krajami UE²⁴. Największe zwiększenie badanej kategorii w latach 1990-2001 odnotowano w gospodarstwach Hiszpanii, Francji i Niemczech (por. tabl. 3), podczas gdy w Holandii, Wielkiej Brytanii, Belgii nastąpił spadek. Wiązało się to m.in. z relatywnie dużym znaczeniem w tych krajach zwierzęcych kierunków produkcji, i związanego z tym pojawieniem się chorób zwierząt: „gorączka świń”, „ptasia grypa” oraz BSE (choroba „wściekłych” krów). Nie bez znaczenia były także zmiany w WPR w zakresie „odchodzenia” od przemysłowych form gospodarowania w rolnictwie, co dotyczyło m.in.: Holandii i Belgii. Z drugiej strony w Hiszpanii, gdzie dominuje rolnictwo ekstensywne, nastąpił w badanym okresie znaczny wzrost dochodów (ok. 2,6-krotny). Stąd na ogół poprawa sytuacji dochodowej miała miejsce w krajach o mniej intensywnych formach gospodarowania, podczas gdy pogorszenie tam, gdzie dominowało rolnictwo wysoko-intensywne. Wynika z tego także, że gospodarstwa rolne w poszczególnych krajach UE różnie reagują na instrumenty WPR. Warto zwrócić uwagę na to, że w Holandii udział salda subsydiów i podatków w dochodzie był najmniejszy, co związane jest z tym, że część gospodarstw o dużej skali produkcji prowadzi działalność nie objętą dopłatami bezpośrednimi, głównie na skutek przemysłowych form produkcji np. uprawy szklarniowe, warzywnictwo i stąd także wyższe obciążenie podatkami. Z drugiej strony w Szwecji, Finlandii i Wielkiej Brytanii saldo dopłat i podatków 1,4-krotnie przewyższało dochody rolnicze. Wynikało to z niekorzystnych warunków klimatycznych dla rolnictwa w krajach skandynawskich i stąd dodatkowe dopłaty z tytułu LFA (tj. z tytułu niekorzystnych warunków środowiskowych) oraz w związku z dużym znaczeniem upraw zbożowych (zwłaszcza w Wielkiej Brytanii), które objęte są dopłatami bezpośrednimi. Ponadto w Finlandii i Szwecji poziom subsydiów w przeciętnym gospodarstwie rolnym należał do najwyższych w UE, pomimo nie największych gospodarstw. Wynika to ze wsparcia rolnictwa w tym państwie zarówno z budżetu unijnego, jak i znacznego zaangażowania krajowego w tym zakresie, nawet po wstąpieniu do UE²⁵. Warto także zwrócić uwagę na to, że w krajach przystępujących do UE w 1995r. dochody rolników uległy początkowo po integracji obniżeniu, głównie na skutek spadku poziomu cen produktów rolnych w tych państwach²⁶. Jednocześnie najwyższe mnożnikowe oddziaływanie dopłat na dochody odnotowano w Hiszpanii i we Włoszech. Wynikać to może z niewielkiego poziomu dochodów w tych krajach na początku lat 90-tych, jak również z efektywnego wykorzystania dopłat.

²⁴ Gdyby dokonać analizy dochodów w przekroju regionów UE zróżnicowania dochodów byłyby jeszcze większe niż w układzie krajowym, por. A. Czyżewski, A. Henisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii...op.cit.*

²⁵ M. Ciepielewska, *Pierwsze doświadczenia integracji rolnictwa Finlandii z UE, „Wspólnoty Europejskie”, 1997/2, s.23*

²⁶ J. Idczak, *Dochody rolnicze a polityka rozwoju regionalnego Unii Europejskiej*, Wyd.WSB, Poznań 2001, s.141

Nie bez znaczenia dla kształtowania sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych wydają się także warunki regionalne, rozwój gospodarczy, profil produkcji poziom kultury rolnej, czy zróżnicowania ustroju rolnego w zakresie prawa spadkowego i systemu dzierżaw w poszczególnych krajach. Warto jednak zwrócić uwagę na to, że zmiany w dochodach rolniczych na ogół nie pokrywały się ze zmianami produktu krajowego brutto w poszczególnych krajach UE w okresie lat 90-tych, nawet uwzględniając przesunięcie 1 lub 2 roczne. Z jednej strony we Francji i w Niemczech gdzie miał miejsce znaczny wzrost dochodów, łączny przyrost PKB był niewielki i wynosił łącznie w latach 1990-2001 odpowiednio 13 i 15%. Z drugiej natomiast wysokie tempo wzrostu tego wskaźnika w Holandii, a szczególnie w Irlandii (było to 23% i 66%) nie przełożyło się na znaczną poprawę sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych. Ponadto w państwach członkowskich pomimo tych samych

Tabela 3.

Dochody gospodarstw rolnych w krajach UE (w EURO) w 1990, 1996 i 2001r..(ceny stałe z 1990r.)

Kraje	1990	1996	2001	2001/1990	D	E
Belgia	38520,67	35731,53	36644,44	0,95	0,25	-0,51
Dania	8330,67	14901,8	10674,44	1,28	1,34	0,27
Niemcy	13707,70	20283,18	20491,67	1,49	0,84	0,52
Grecja	8437,67	8251,05	8615,278	1,02	0,38	0,57
Hiszpania	6148,70	13515,62	16049,72	2,6	0,3	2,3
Francja	17984,33	23102,7	23691,39	1,3	0,73	0,48
Irlandia	10176,33	13255,86	12564,72	1,23	0,77	0,49
Włochy	11124,33	12199,1	13603,33	1,22	0,28	1,1
Luxemburg	25592,0	25059,16	31692,5	1,24	1,08	0,31
Holandia	40861,0	34006,61	31539,44	0,77	0,05	-1,42
Austria	-	24567,27	22441,11	-	0,6	-
Portugalia	3558	3874,7	4303,89	1,21	0,6	0,61
Finlandia	-	18435,14	19241,67	-	1,58	-
Szwecja	-	2690,09	5665,83	-	3,36	-
Wielka Brytania	24709,33	32334,53	19662,22	0,8	1,41	-0,04

-brak danych ze względu na integrację z UE w 1995r.

D-udział salda dopłat i podatków w dochodzie rolniczym (dla 2001r.)

E- współczynnik zmian dochodu rolniczego do zmian salda dopłat i podatków (zmiany w latach 1990-2001)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników FADN prezentowanych na stronach internetowych <http://europa.eu.int/comm/agriculture/rica/dwh>

mechanizmów WPR istniały różnice w zakresie kształtowania się wskaźnika nożyc cen, co było konsekwencją różnych poziomów inflacji oraz rozwoju gospodarczego. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że kształtowanie się powyżej analizowanych kategorii makroekonomicznych wynika z „kurczenia się” rolnictwa w sensie absolutnym w gospodarkach krajów UE. Niewykluczone także, iż w warunkach WPR makroekonomiczne oddziaływanie poszczególnych krajów na sytuację w rolnictwie jest ograniczone. Z kolei w przypadku zmian w eksporcie towarami rolno-spożywczymi w krajach UE w latach 90-tych,

odnotowano w pewnym zakresie „przełożenie” wzrostu eksportu na zwiększenie dochodów rolniczych, co tłumaczyć można rozszerzaniem rynków zbytu i wzrostem konkurencyjności.

4. Zakończenie

Analizy zawarte w niniejszym artykule skłaniają do kilku konkluzji:

1. Procesy globalizacji przyczyniają się do osłabienia pozycji rolnictwa w gospodarce. Szansę przeciwdziałania tym negatywnym skutkom stwarza integracja międzykrajowa. Przykład Unii Europejskiej, gdzie rozwój rolnictwa oparto na WPR wskazuje na to, iż zapewnienie dla tego sektora „swoistej siatki ochronnej” w postaci rozwiązań systemowych pozwala na jego ochronę zarówno przed konkurencją zewnętrzną (dostęp do rynku), jak i wewnętrzną związaną z deprecjacją rolnictwa w mechanizmie przepływów międzysektorowych.
2. Rozwój rolnictwa w UE pozostaje pod silnym wpływem instrumentarium WPR. Jednocześnie zmiany sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych w latach 90-tych nie odbywały się na drodze efektów cenowych, czy wolumenowych, które relatywnie w niewielkim zakresie zmieniały się, natomiast zasadnicze znaczenie ma system wpierania dochodów poprzez dopłaty z budżetu unijnego. W ten sposób następuje zwrot nadwyżki „wyciekającej” z rolnictwa²⁷ oraz retransfer wartości dodanej wytworzonej w innych gałęziach gospodarki do rolnictwa, przy czym zasadnicze znaczenie ma kanał redystrybucji od podatnika do rolnika przez budżet unijny.
3. W zakresie zmian dochodów rolniczych można dostrzec pewien paradoks. Z jednej strony reformy WPR przyczyniły się do wzrostu zaangażowania gospodarstw rolnych w procesy rynkowe, co zostało odzwierciedlone zwiększeniem zasobów produkcyjnych (wzrost średniego areалу gospodarstw), szerszym wykorzystaniem zewnętrznych czynników wytwórczych, zwiększeniem zużycia pośredniego, a z drugiej spowodowały większe uzależnienie gospodarstw od czynników pozarynkowych tj. dopłat bez których sytuacja dochodowa uległaby wyraźnemu pogorszeniu. Oznaczać by to mogło, że rolnictwo w oparciu o mechanizm rynkowy nie jest w stanie samoistnie podnosić swoją konkurencyjność nawet w krajach o wysokim poziomie rozwoju tego sektora. Dlatego gospodarstwa rolne wymagają wciąż znacznego poziomu interwencjonizmu i tym samym ochrony przed konkurencją globalną. Bez tego nastąpiłby wzrost dysparytetów dochodowych. Z drugiej natomiast strony sam wzrost dopłat bezpośrednich byłby niewystarczający dla zwiększenia dochodów rolniczych w badanym okresie.
4. Zasadnicze zmiany w sytuacji dochodowej gospodarstw rolnych przypadały na początkowy okres wdrażania reform R. MacSharrego (lata 1990-1996). W kolejnych latach dynamika tych zjawisk straciła na impet. Można przypuszczać, że kolejne reformy w ramach Agendy 2000 stworzyły dalsze podstawy trwałego rozwoju rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich. Jednocześnie zmiany te spowodowały zbliżenie cen produktów rolnych w UE do światowych
5. Zmiany WPR sprzyjały „spłaszczeniu” różnicowań dochodowych pomiędzy krajami UE. Może to dowodzić tezy, że w latach 90-tych mieliśmy do czynienia z procesami konwergencji w układzie międzykrajowym. W tym kontekście z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że integracja daje możliwości harmonizacji w rozwoju rolnictwa
6. Objęcie rolnictwa w Polsce instrumentami WPR ma szansę przyczynić się do poprawy i stabilizacji sytuacji dochodowej rolników, a także chronić przed negatywnymi

²⁷ J. Zegar, Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej, IERiGŻ, Warszawa 2004r.

konsekwencjami globalizacji. Chodzi tu zwłaszcza o poprawę jego konkurencyjności wewnętrznej, jak i zewnętrznej.

SPIS LITERATURY:

1. Augustyńska-Grzymek I. i in., (2000) *Metodyka liczenia nadwyżki bezpośredniej i zasady typologii gospodarstw rolniczych*, FAPA, Warszawa
2. Brzóška M., (2002) *Perspektywy Wspólnej Polityki Rolnej w jednoczącej się Europie (tezy do dyskusji)*, referat przygotowany na posiedzenie sejmowej KRiRW, Warszawa
3. Ciepielewska M. (1997) *Pierwsze doświadczenia integracji rolnictwa Finlandii z UE*, „Wspólnoty Europejskie”, nr 2
4. Ciepielewska M., (1999) *Narodowe polityki strukturalne państw członkowskich Wspólnoty Europejskiej a Wspólna Polityka Rolna i zmiany w strukturze agrarnej*, „Roczniki Akademii Rolniczej”, CCCVIII, Część II, 53, Poznań
5. Czyżewski A., *Makroekonomiczne determinanty polityki gospodarczej w sektorze rolno-żywnościowym w Polsce w okresie transformacji*, „Roczniki Naukowe SERiA”, tom III, Zeszyt 2, Białystok 2001
6. Czyżewski A., (2002) *Protekcjonizm w polityce rolnej Stanów Zjednoczonych i państw Unii Europejskiej wobec procesów globalizacji i integracji. Wnioski dla Polski*, „Roczniki Naukowe SERiA”, Tom IV, Zeszyt 1, Bydgoszcz
7. Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A., (2004) *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań
8. Czyżewski A., Poczta A., Wawrzyniak Ł., A. Czyżewski, A.Poczta, Wawrzyniak Ł., *Interesy europejskiego rolnictwa w świetle globalnych uwarunkowań polityki gospodarczej*, „Ekonomista”, 2006/2 (w druku)
9. Floriańczyk Z., (2000a) *Czynniki kształtujące dochody rolnicze w Unii Europejskiej*, IERiGŻ, Warszawa
10. Floriańczyk Z., (2000b) *Rola subsydiów w kształtowaniu dochodu gospodarstw rolniczych w UE w latach 1980-1998*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 2-3
11. Floriańczyk Z. (2002) *Wpływ reformy Wspólnej Polityki Rolnej lat dziewięćdziesiątych na dochody rolnicze gospodarstw towarowych w Unii Europejskiej*, IERiGŻ, Komunikaty-Raporty-Expertyzy 473, Warszawa
12. Harvey D. (2000) *Opcje strategiczne dla polskiego rolnictwa z perspektywy Zjednoczonego Królestwa*, [w:] E.Majewski, G. Dalton (red.), *Strategiczne opcje dla polskiego sektora agrobiznesu w świetle analiz ekonomicznych*, FAPA, SGGW, Warszawa
13. Henisz A. (2002) *Kształtowanie dochodów rolniczych w świetle zmian Wspólnej Polityki Rolnej UE z uwzględnieniem typów gospodarstw*, „Management”, 2002, Vol 6, No 2
14. Idczak J. (2001) *Dochody rolnicze a polityka rozwoju regionalnego Unii Europejskiej*, Wyd. WSB, Poznań
15. *Income from agricultural activity 1998*, Eurostat, 1999
16. Runowski H. (1995) *Konsekwencje reformy rolnej Unii Europejskiej dla gospodarstw o różnych kierunkach produkcji*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr2-3
17. Szymański Wł., *Globalizacja; Wyzwania i zagrożenia*, Difin, Warszawa 2001

18. Szymański Wł., *Interesy i sprzeczności globalizacji. Wprowadzenie do ekonomii ery globalizacji*, Wyd. Difin, Warszawa 2004
19. Urban R. (red.), *Polski przemysł spożywczy. Analiza Makroekonomiczna*, Wyd. PIK, Warszawa 2000
20. Wilkin, Jerzy (2002) Komentarz do artykułu pt.:Przyszłość płatności bezpośrednich w ramach WPR: Propozycja, „Wieś Rolnictwo”, nr 1
21. Woś A., *Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2001
22. Zegar, Józef (2004) *Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej)*, IERiGŻ, Warszawa 2004r.